

ПОВСЯКДЕННЕ ШКІРЯНЕ ВЗУТТЯ НИЗЬКИХ ФОРМ ТЮРКСЬКОГО ТА ТЮРКОМОВНОГО НАСЕЛЕННЯ КРИМУ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті здійснено аналіз повсякденного шкіряного взуття низьких форм (без халяв) як частини традиційного костюма кримських татар, циган, кримських караїмів та кримчаків, що використовувалося на території Кримського півострова протягом кінця XVIII – початку XX ст. Розглянуто основні типи, підтипи та варіанти цього компонента костюма, що формувалися з урахуванням конструктивних особливостей і функціонального значення. Сформульовані висновки, що відображають головні аспекти його використання в традиційно-побутовій культурі зазначених вище народів.

Ключові слова: традиційний костюм, шкіряне взуття, постолы, капці, туфлі, черевики, кримські татари, кримські цигани, кримські караїми, кримчаки.

Як відомо, у вивченні матеріальної культури тюркського та тюркомовного населення Криму (далі – ТТНК) вчені приділяють особливу увагу різним аспектам традиційного костюма кримських татар і кримських циган, а також кримських караїмів та кримчаків. Компоненти традиційного костюма вищезазначених народів вивчені ще доволі нерівномірно, наприклад, у письмових джерелах збереглося недостатньо відомостей про традиційне взуття ТТНК кінця XVIII – початку XX ст. У працях дослідників цього періоду воно розглядалося лише у зв'язку з описом костюма і не було предметом окремого вивчення. Описи, що зустрічаються в науковій літературі того часу, часто мали лише формальний характер, без детальної характеристики конструктивних особливостей, способів носіння або функціонального призначення взуття. За таких обставин вельми необхідним є заповнення прогалів в історії костюма кримських народів, де окремим предметом дослідження буде виступати традиційне шкіряне взуття. Тому мета дослідження даної статті полягає у здійсненні системного і комплексного порівняльно-типологічного аналізу використання повсякденного шкіряного взуття низьких форм у традиційно-побутовій культурі ТТНК кінця XVIII – першої третини XX ст., де основну увагу буде приділено вивченню конструктивних особливостей, сфери побутування та функціонального призначення зазначених шкіряних виробів. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань: 1) проаналізувати конструктивні особливості традиційного взуття низьких форм (взуття без високої халяви – постолы «чарик», капці «папуч», туфлі «терлік», черевики «к'атир»); 2) розглянути деякі аспекти ремісничого виробництва, пов'язаного з предметом дослідження; 3) дослідити функціональне призначення взуття; 4) описати систему традиційних уявлень і звичаїв, пов'язаних із взуттям у традиційній культурі ТТНК.

Описуючи зовнішній вигляд традиційного взуття, мандрівники та сучасні дослідники, наприклад, О. П. Шишкіна, Ф. В. Ліванов, Гермоген, Г. Радде, П. Дудоров, П. С. Паллас, П. І. Сумароков, а також У. А. Боданінський, Б. О. Куфтин, Л. І. Рославцева, І. В. Ачкіназі, Н. М. Акчуріна-Муфтієва та інші відзначали широке розмаїття представлених типів, в яких практично на всіх типах взуття вказували особливу деталь – загострений носок, передня частина якого загиналася догори у вигляді пташиного дзьоба. Вуличні туфлі, за свідченнями очевидців, відрізнялися м'якістю, гнучкістю і яскравістю, були вельми зручними у використанні. Також відзначали, що взуття для жителів півострова мало велике значення, бо виступало яскравим показником соціального розподілу.

Проте письмові джерела не дають можливості вивчення повного опису крою та створення взуття, на яких базується поділ на типи і варіанти. Тому в якості джерел для вивчення цієї

проблеми у статті будуть використані фондіві колекції та виставкові експонати кримських республіканських установ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник» (далі – КРУ БІКЗ), «Євпаторійський краєзнавчий музей» (далі – КРУ ЄКМ), «Кримськотатарський музей мистецтв» (далі – КРУ КММ), «Центральний музей Тавриди» (далі – КРУ ЦМТ), «Етнографічний музей» (далі – КРУ ЕМ) у Сімферополі. Експонати, які зберігаються у фондах кримських музеїв, надали можливість виділити особливості крою та декорування чоловічого і жіночого взуття, визначити специфіку повсякденного використання основних типів.

Різноманітні зображальні джерела були представлені, насамперед, чорно-білими літографіями французького художника О.-Д.-М. Раффе та картинами німецького живописця В. Кізеветтера. На жаль, іконографічні джерела не можуть повністю передати конструкцію взуття, тим не менш, на основі цих зображень можна зробити висновки про найбільш розповсюджені типи, форми та кольорову гаму взуття. Окрім того, навіть через стилізоване зображення взуття художник або фотограф міг передати інформацію про соціальний статус носія. Під час дослідження зображень стає зрозумілим, що представники заможних верств населення, особливо містяни, мали поліхромне зручне взуття і носили по декілька пар взуття одночасно (туфлі і черевики). Селяни найчастіше носили темні шкіряні постоли, позначені на зображеннях переплетенням ремінців та верхом із грубої невичиненої волової або овечої шкіри.

Таким чином, на базі дослідження письмових, зображальних та речових джерел і спеціальної літератури з'явилася можливість для подальшої систематизації та порівняльного аналізу різноманітних типів і варіантів традиційного шкіряного взуття низьких форм. Під час дослідження даної проблематики у статті використана загальновідома термінологія та визначення понять, що характеризують типи, форми, основні технологічні операції та матеріал виготовлення, конструктивні особливості деталей, декорування і колір традиційних шкіряних виробів.

Необхідно зауважити, що часто представники ТТНК ходили босоніж вдома, а на вулиці можна було зустріти без взуття малозабезпечених містян, а також жінок з дітьми у межах свого двору або села¹. У досліджуваних народів існувало декілька типів взуття низьких форм, де основним матеріалом виготовлення була шкіра волів «огюз терісі», кіз «ечкі терісі» та овець «к'ой терісі». Важливу роль у процесі створення взуття відігравали економічні чинники, насамперед, особливості ремісничого цехового та кустарного виробництва і наявність декількох власних великих центрів з виробництва сировини (шкіра «терісі» і сап'ян «сахтіян») та створення взуття, що забезпечували своєю продукцією населення практично всього півострова. Сап'ян – основний матеріал виробництва більшості варіантів взуття – це вичинена фарбована козяча або овеча тонка та м'яка шкіра, оброблена шляхом дублення рослинними екстрактами. Як зазначають дослідники та мандрівники кінця XVIII – початку ХХ ст., головними дубильними рослинами із тонідоносними та фарбувальними властивостями, які використовували для вичинки та дублення цих шкір на півострові, були сумах дубильний (*Rhus coriaria* L., шкіряне дерево, використовували відвар з листя), дуб «емен» / «меше» (*Quercus*, використовували кору і жолуді) та кизил «кизилчик» (*Cornus mas* L., використовували листя). У Криму ремісничими центрами виробництва сап'яну були міста передгір'я та степу півострова, насамперед, це Бахчисарай, Карасубазар (сучасний Білогірськ), Сімферополь та Євпаторія². Шевці та чинбарі зазначених вище міст – представники ТТНК – майже повністю забезпечували потреби кримських мешканців як червоним, жовтим, рідше чорним та коричневим якісним сап'яном власного виробництва, так і готовими виробами різного сап'янового взуття³.

Для обладнання лавки шевця необхідно було виготовити стіл і стілець для роботи та підготувати різноманітні ручні інструменти: дерев'яний прес «мушта», металеві лецата «джильде», шевські дерев'яні та металеві молотки «чьокюч» (для стискання і вирівнювання поверхонь та оформлення перфорацій (отворів)) і розкрійні ножі односторонньої та двосторонньої заточки «пичак'» (для нарізування шкіри та шерфування), шила «біз», нитки «йип» та голки «іне» / «йине» (для поєднання деталей), шліфувальні та лощильні інструменти (дерев'яні поліровані палиці «ачкан-агач»), дерев'яні колодки різних розмірів, шкіряні устілки «табанлик'» для взуття, картонні шаблони для створення підшови «табан» тощо. Взуттєва колодка була базовим інструментом виробництва зшитого взуття, від її розмірів і форми залежали розміри взуття відповідно до антропометричних даних стопи. Відповідно до певного типу взуття (черевики,

туфлі) кримські ремісники використовували суцільні з'язні або з випиляним клином колодки⁴. Таким чином, форми і матеріал виготовлення традиційного взуття в Криму залежали від природних умов, економічного становища місцевих мешканців та від характеру їх господарської діяльності. Матеріали виготовлення обумовлювали також техніку виробництва взуття, воно було стягнутим та зшитим.

Аналіз досліджуваного матеріалу дає змогу розглядати взуття низьких форм загалом (чоловіче, жіноче та дитяче) та розробити єдину типологію взуття. У її основу було покладено принцип крою, який є базовим технологічним вирішенням задачі пристосування матеріалу до форм людського тіла. Згідно з цим принципом та технологією виготовлення традиційне повсякденне шкіряне взуття низьких форм (без халяви) було розділено на групи, що мають стійке поєднання ознак: стягнене одношарове взуття (формувалося за допомогою деформації матеріалу, шляхом згинання і стягування суцільної заготовки навколо стопи, без пришивної підошви і каблука) (постоли, Група 1) та зшите багатошарове взуття (має чітко окреслену по ступні тверду підошву і пришиті до неї окремо викроєні деталі верху) (капці, туфлі, черевики, Група 2). У процесі порівняльного аналізу матеріалу були виділені також типи, підтипи та варіанти досліджуваного взуття, які відрізнялися наявністю різних конструктивних елементів та особливостями декору.

У повсякденному костюмі тюркських і тюркомовних народів Криму зазначеного періоду поширеними були постоли «чарик» / «чарих» (кримські татари, караїми, кримчаки, кримські цигани) (Тип 1)⁵. Їх шили з волової або овечої сиром'ятної шкіри, яку попередньо просолювали і очищували від вовни і залишків жиру ножем, вимочуючи у воді. Завдяки цьому «чарик» були легким, зручним та водночас міцним взуттям.

Постоли складалися з основи (низ і верх) та ремінців-зав'язок (кріплення). Підошву «чарик» (низ) за розмірами робили значно більшою за контур ступні, вона закривала пальці, підйом та п'яту. Разом із союзкою, задником і боковинами (верхом) підошва була складовою однієї деталі крою, яка формувала модель взуття за рахунок деформації шкіри під різними кутами за допомогою стягування її країв⁶. Судячи з образотворчих джерел кінця XVIII – першої половини XIX ст., спочатку для виготовлення постолів використовували суцільний шматок шкіри овальної форми шириною 20–22 см, де при формоутворенні виробу не використовували з'єднувальних швів (Підтип 1). Проте така заготівка під час зморщування утворювала великі складки, які в процесі тривалого використання стискували верхню частину стопи, натирали пальці, утворюючи потертості та мозолі. Зауважимо, що тильна сторона стопи людини є дуже чутливою до стискування через те, що розгалужена мережа кровоносних судин і нервів стопи добре захищена м'язовою тканиною і шаром жиру підошви і слабо – з верхньої частини. Тому з середини XIX ст. змінюється форма заготовки для «чарик» та її спосіб з'єднання з іншими конструктивними елементами. Майстри почали використовувати для пошиття цього типу взуття прямокутний шматок шкіри, де з одного боку зрізали кути для утворення закругленої форми задника, а з протилежного боку залишали гострі кути, з'єднуючи їх в передній частині виробу, і міцно зшивали їхні краї з зовнішнього боку стачним швом, щоб передня частина була щільно закріплена і не пропускала вологу (Підтип 2). По краях всього периметру деталі (Підтип 1) або частини (без носової зшитої ділянки виробу) (Підтип 2) для її подальшого прикріплення на нозі рівномірно пробивали невеликі наскрізні отвори і пропускали крізь них ремінну обору. Вона була у вигляді вузьких шкіряних ремінців довжиною від 1 до 3 м, які кріпилися таким чином, щоб їхні кінці виходили з передньої і задньої частини виробу паралельно. Нogu ставили на заготівку і обтягували стопу, збираючи шкіру за допомогою довгих ремінців. Зауважимо, що під час зморщення ногу разом із виробом опускали у воду, щоб розтягнути та розім'яти шкіру заготовки, надаючи їй можливість створити певну модель необхідної форми ступні, яку вона набувала після висихання. Довгі ремінці обмотували ногу спіралеподібно або хрестоподібно, закріплюючи їх вузлом під коліном⁷.

Таким чином, завдяки простому способу виготовлення основи та її регулюванню шкіряними зав'язками, постоли могли використовувати для створення взуття будь-якого розміру ноги. Зазвичай такі постоли були гостроносими, а висота їхньої п'яти була від 1 до 4 см. Висота задника могла залежати від того, до чого саме взували постоли, наприклад, низький варіант взували до в'язаних шкарпеток «чорап» / «к'алчин» (кримські татари, цигани, караїми та крим-

чаки), трохи вищий (торкався щиколоток) – до суконних онучів «булгар-сарди» (степові кримські татари). Найчастіше за все «чарик» були різних відтінків коричневого кольору. Відзначимо, що постолі в поєднанні з кріпленням (ремінцями) у ТТНК мали також загальну назву «кюс». Це взуття було поширене серед дітей та чоловіків (чабанів, садівників і хліборобів)⁸. «Чарик» могли шити на замовлення у кустарів. Проте через нескладний крій та наявність необхідного шматка шкіри для виготовлення чоловіки, наприклад, чабани в горах або в степу також могли зшити їх самостійно.

Декорування такого повсякденного (робочого) взуття майже не передбачалося, тому що будь-які зайві отвори та проколи могли призвести до швидкого зношування елементів. Постолі могли лише відрізнитися різними швами на носках та способами кріплення ремінців до основи⁹. Використовували лише декілька способів прикріплення ремінців до основи, які виконували як утилітарну, так і естетичну функцію. Так, за допомогою спеціальних способів скріплювання та декорування (обплетення або протягування) створювалися візерунки і переплетення одинарним стібком по краю виробу. Під час обплетення (Підтип 1, 2; Варіант 1) після перфорації краю виробу шкіряний ремінець за допомогою шила або пінцета пропускали через перший отвір, обертали навколо краю деталі і пропускали через другий отвір, знов підтягуючи. Зауважимо, що через кутовий отвір ремінець пропускали не менше двох разів. Під час горизонтального протягування (Підтип 1, 2; Варіант 2) наскрізні отвори робили по краю виробу, де вони розташовувалися на однаковій відстані один від одного. Шкіряні ремінці пропускали через ці отвори пінцетом в один ряд, вони утворювали орнамент з рівномірно повторюваних мініатюрних прямокутників. Після протягування для вирівнювання і згладжування країв виробу необхідно було їх зволожити і простукати дерев'яним молотком. До того ж, іноді шов, розташований у передній частині виробу, також могли додатково декорувати фігурним плетінням з тонкого шкіряного ремінця-обори (Підтип 2, Варіант 3)¹⁰.

Проаналізуємо ряд переваг, завдяки чому цей тип взуття широко використовували протягом усього досліджуваного періоду: по-перше, зручність та швидкість техніки виготовлення; по-друге, можливість носити постолі у різні пори року, навіть узимку (всесезонність); по-третє, їх можна було зробити для ноги будь-якого розміру, що відіграло важливу роль в дитячому костюмі, оскільки «чарик» були одним з перших видів взуття, який починали носити малюки; по-четверте, постолі стягували (зморщували) однаково на лівий і правий бік, вони підходили на будь-яку ногу, через те у разі найменшого дискомфорту, пов'язаного з натиранням, постолі можна було поміняти місцями та взагалі швидко замінювати зіпсовані деталі. Головним недоліком було те, що вони швидко протиралися, особливо під час використання їх у гірській кам'янистій місцевості, тому майстри робили для замовника на сезон по декілька пар такого взуття.

Слід зазначити, що традиційне взуття ТТНК відрізнялося між собою ступенем відкритості верху і способом закріплення верху на носі. Зшите взуття (Група 2) у порівнянні зі стягнутим (Група 1) характеризувалося більшою складністю крою та різноманітністю конструктивних елементів і типів загалом, наявністю вшитої підошви, а також декоруванням деталей верху, різнобарвною гамою кольорів, було більш міцним та зручним у повсякденному використанні. Виготовлялося зшите шкіряне взуття, як правило, на праву та ліву колодку. У процесі виробництва для такого взуття застосовувалися оздоблювальні операції механічного (шерфування, шліфування, чистка, полірування) та фізико-хімічного (вошіння, фарбування та дублення органічними речовинами) характеру. Ці процеси сприяли ефективному захисту ніг від промокання під час опадів, покращували властивості матеріалу виготовлення, дозволяли зменшити кількість недоліків поверхні виробу тощо.

Домашнім і вуличним взуттям для зазначених вище мешканців Криму служили м'які сап'янові капці «папуч» (без задників, лише шкіряна союзка і тонка тверда підошва без підборів) (Тип II)¹¹, вони були відомі ще з кінця XVIII ст. і були доволі поширеним взуттям на теренах півострову. Капці часто викроювалися з язичком у підйому стопи, мали в міру тупий або загострений носок і тонку рівну підошву¹². На ранніх зразках жіночих «папуч» кінця XVIII – початку XIX ст. зустрічалася підошва з каблуком у вигляді танкетки (суцільної клиноподібної підошви, більш високої в районі п'яти, були зручними під час ходьби). «Папуч» були найчастіше червоного та жовтого кольору, але на ранніх варіантах зустрічалися також капці коричневого та чорного кольору (найчастіше у чоловічому взутті)¹³. Декорувалися, як правило, лише повсякденні жіночі

капці, але дуже рідко, через те, що будь-які отвори, нанесені на носок та союзку у процесі вишивки чи аплікації, призводили до швидкого зношування і псування взуття. Тому повсякденні капці прикрашали лише заможні мешканці півострова, які могли дозволити собі часту зміну взуття, або менш забезпечені представниці ТТНК декорували святкові варіанти «папуч».

У своїх щоденниках мандрівники часто вказували на те, що «папуч» відрізнялися м'якістю, гнучкістю, легкістю матеріалу і яскравістю кольорової гами. Часто демісезонні капці жінки та чоловіки носили влітку на босу ногу. У прохолодну пору року чоловіки вдягали «папуч» на вовняні шкарпетки (виріб, що покриває щиколотку і частину ікри) або напівпанчохи (виріб, що покриває щиколотку і доходить до колін) «чорап» (кримські татари Південного узбережжя Криму і передгір'я, кримські цигани, кримчаки, караїми). Жінки також носили високі, майже до коліна, вовняні напівпанчохи, але з кольоровим візерунком, які називалися «сирли чорап» / «чорап» (південнобережні і передгірські кримські татари, кримчаки) або «к'алчин» (кримські караїми) (Варіант 2)¹⁴.

Вуличними і домашніми були традиційні сап'янові туфлі «терлік» / «папуч» (кримські татари, цигани, караїми та кримчаки) (Тип III, Підтип I)¹⁵. Це напівзакриті туфлі на низькому ході з язичком на підйомі стопи, м'які і комфортні. Верх такого взуття складався з передньої частини із суцільно кроєного носка та союзки (носок загострений і злегка піднятий), що поєднувалася боковими нитковими швами із задником, висота якого зазвичай була трохи нижче щиколотки (Варіант 1). Зустрічаються також «терлік» без задника (Варіант 2). Низ складався з пласкої товстої рівної підшви, де задля більшої стійкості жіночої моделі взуття іноді до підшви додавали низький широкий каблук висотою до 1,5 см, та шкіряної тонкої устілки. Жіночі варіанти прикрашалися золотним шиттям (техніки «букме» і «мик'лама», рослинний орнамент, який наносили шовковими, золотними або срібними нитками та шнурками на союзку), накладною аплікацією («ног'ай тікіш», рослинні мотиви) та вставками шматочків шкіри іншого кольору (червоні смужки). У Криму «терлік» використовували у побуті протягом усього періоду¹⁶. Зазвичай туфлі в процесі виготовлення фарбували в жовтий, червоний, коричневий, чорний та інші кольори¹⁷. У деяких зразках задник мав невеликий, випущений вгору язичок. Як відзначають очевидці, ці туфлі також були вельми зручними у використанні і були широко розповсюдженим взуттям серед ТТНК¹⁸.

Туфлі «ємені» (єменські) (Тип III, Підтип II) з Османської імперії почали зустрічатися у побуті ТТНК з початку XIX ст. Вони також мали товсту підшву, шилися з низькими підборами або без них, мали гострий, загнутий вгору носок – «пташиний дзьоб», союзка часто викроювалася з язичком. Фарбували такі туфлі у темні кольори, насамперед, у коричневий та чорний¹⁹.

Як і капці, жінки та чоловіки носили часто туфлі влітку на босу ногу, а в холодну пору року вдягали на «чорап» та «к'алчин». Вони також відрізнялися зручністю та були універсальним взуттям²⁰.

Вуличні черевики, висота задника яких була трохи вище щиколотки (Тип IV), взували поверх іншого зшитого взуття, наприклад, «папуч» або «терлік», широко використовували взимку. На Південному узбережжі Криму у кримських татар такі чоловічі черевики мали назву «чизма» і «коревле», в передгір'ї у кримських татар і кримчаків – «к'атир», у караїмів – «каревле», в степовому Криму у кримських татар носили назву «аягкап» (Підтип I)²¹. А жіночі домашні та вуличні мали назву «мечет» / «аягкап» (Підтип 2)²². Це було глибоке взуття частіше за все з жовтої шкіри на вшитій твердій та щільній підшві. Верхня частина «к'атир» виготовлялася з більш м'якої та еластичної шкіри, повністю закривала тильну частину ступні та мала невисокий підйом стопи. Черевики виготовляли із високим задником (Варіант 1) або без нього (Варіант 2). Їх могли також робити з невисоким квадратним каблуком на підківці, вірогідно, саме тому воно отримало назву «катир» (тур. – «тріскучі»). Як згадують мандрівники у своїх нотатках, черевики мали масивний вигляд і здавалися зовні дуже важкими, нагадували калоші²³. Пізніше, на початку XX ст., для допоміжного кріплення на нозі простих робочих чоловічих черевиків використовували пришивні додаткові ремінці «джорме» з пряжкою або шнурками, і за формою таке взуття нагадувало сандалети (закрите взуття, мало передню частину і закритий задник)²⁴.

Варто відзначити, що приєднання півострова до Російської імперії у 1783 р. призвело до різних змін у костюмі ТТНК, які відобразилися і на особливостях їхнього взуття. Проте саме за короткий період, з останньої чверті XIX до перших десятиліть XX ст., взуття зазнало найбільш

глибоких модифікацій, ніж протягом кількох попередніх століть. На території Криму разом із традиційним взуттям стали використовуватися нові типи (варіанти) шкіряного взуття. Так, серед представників ТТНК, особливо у містян та заможних селян, поширилося уніфіковане стандартизоване взуття фабричного виробництва (чоловічі черевики та жіночі туфлі): 1) штиблети – шкіряні чоловічі черевики висотою до щиколотки або трохи вище, шили їх із завуженим носом. Характерною рисою такого взуття були еластичні бокові вставки (резинки) у низьких халявах, завдяки яким їх могли дуже легко знімати і одягати; 2) шкіряні черевики нового зразка з відкритою шнурівкою, в яких боковини (берци) нашивали поверх союзки; 3) жіночі туфлі на невисоких підборах²⁵.

Серед особливостей, пов'язаних з використанням традиційного взуття, можна визначити наступні:

1. Аналіз наведеного фактологічного матеріалу дає можливість стверджувати, що згідно із системою традиційних уявлень ТТНК, взуття, торкаючись землі та контактуючи скрізь неї з потойбічною нечистою силою, сприймалося у досліджуваних народів як сакральне нечистий елемент костюма. Ці уявлення, ймовірно, і послужили причиною виникнення ряду звичаїв і заборон, пов'язаних з цим компонентом вбрання. По-перше, взуття не носили всередині архітектурних споруд, призначених для здійснення богослужінь і релігійних обрядів (мечеть, кенаса (друга частина для чоловіків «шулхан»), к'аал), школах (мідраш, мектебе), а також часто і всередині власних будинків, залишаючи його біля порога споруд. По-друге, для людини вважалося найсильнішою образою, якщо в неї кидали черевик. По-третє, не можна було повертати туфлі підшвами догори, бо за народними повір'ями вважалося, що на такій підшві є нечиста сила, яка може наврочити носію. Взуття також не клали до могили покійного (кримчаки), не зустрічається воно і в переліку шлюбних договорів «шетар» у караїмів²⁶.

2. Разом з тим, взуття використовували і як оберіг від наврочення та хвороб. По-перше, господарки (кримські татари) прив'язували старий башмак «катир» на шию худобі, особливо коровам, які давали багато молока, щоб зберегти їх від заздрісного ока сусідів та чужинців. По-друге, якщо маленька дитина у кримчаків довго плакала, тоді, щоб її заспокоїти, необхідно було злегка побити по губах домашнім капцем «папуч»²⁷.

3. Повір'я та звичаї, пов'язані із любовною магією та обрядами на сімейних святах (весільний цикл). По-перше, під час проведення кримськотатарського обряду сватання «сьюз кесим» (від кр. тат. – «відрізати слово») у XIX ст. якщо дівчина не хотіла виходити заміж за хлопця і родина відмовлялася від весілля, то щоб не образити своєю відмовою сватів, їхнє взуття спрямовували у зворотному напрямку від дверей будинку. Це було знаком відмови і того, що більше цих сватів не будуть чекати у цій родині. По-друге, у процесі весільного обряду кримчаків та караїмів наречена повинна була непомітно наступити молодому на «папуч», це означало, що дівчина буде панувати у новій молодій родині після весілля²⁸.

4. Повір'я та звичаї, пов'язані із обрядами на святах, присвячених ремісничому виробництву. Так, під час проведення свята «кефериш» (Бахчисарай) / «реван» (Карасубазар), коли посвячували нових торговців та ремісників у майстри і бажали їм успішної роботи та добробуту (проводився у червні, у міському саду на спеціально підготовленому майданчику, один раз на 25 років), мулла при проведенні церемонії обряду посвяти знімав зі своїх ніг туфлі «терлік» і босоніж проводив чоловіків до нагіба (титул людини, яка за походженням вважалася прямим нащадком Пророка Мухаммеда), якому вони цілували руку і отримували благословіння на початок своєї справи²⁹.

Таким чином, повсякденне шкіряне взуття низьких форм було невід'ємною частиною традиційного костюма тюркського та тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX ст. Власне виробництво якісного взуття різноманітних типів та варіантів мало велике значення для мешканців півострова, тому що разом з утилітарною функцією відображало етичні та естетичні вподобання, статево-вікову диференціацію, визначало соціальний статус людей. Відмінностей у крої чоловічого та жіночого взуття практично не спостерігалося. Жіноче взуття відрізнялася від чоловічого лише розміром і наявністю декору переважно рослинного орнаменту на верхній частині взуття як оберегу від хвороб і наврочення. Ця особливість була пов'язана з уявленнями про те, що представниці досліджуваних народів, особливо дівчата і молоді жінки, потребували додаткового магічного захисту, який забезпечувався великою кількістю знаків-оберегів. Малень-

кі діти часто ходили босоніж, першим їх взуттям були шкіряні постоли «чарик». Діти до шлюбного віку мали вже декілька типів необхідного зшитого взуття. Хлопці та дівчата шлюбного віку і одружені молоді жінки та чоловіки мали усі типи і варіанти шкіряного взуття, яке відрізнялося якістю, яскравістю різноманітних кольорів та вишуканим оздобленням (особливо жіноче взуття). Мешканці середнього віку та літні люди віддавали перевагу стягнутому взуттю або м'яким туфлям темних кольорів з невеликою кількістю орнаментальних деталей (жіноче взуття) або зовсім без декору. Головну роль у визначенні соціального статусу відігравав матеріал, що використовувався для виготовлення та оздоблення взуття, а також колір виробу. Найдорожчі варіанти повсякденного взуття для заможних мешканців (капці та туфлі) шили із якісного червоного сап'яну, які декорували золотними і шовковими нитками (техніка «букме» і «мик'лама»), окрім того, багаті люди мали декілька пар взуття, які носили одночасно. Шкіряне взуття представляло також чітку систему традиційного світогляду досліджуваних народів, де виступало важливим елементом вбрання, було виразом певної частини світового простору, репрезентуючи собою сакральний низ світобудови.

¹ Осипов Д. О. Обувь московской земли XII–XVIII вв.: Материалы охранных археологических исследований. Т. 7. – М., 2006. – С. 17; Тимковский Д. Наша страна: картины природы и быта народов России. – М., 1910. – С. 232; Шишкина О. П. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году. – СПб., 1848. – Ч. II. – С. 104, 220, 231; Раффе О.-Д.-М. Литография. 21 октября 1837 года. Интерьер жилища крымских татар. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-027.jpg>

² Ракицкий Н. П. Материалы по экономике Крыма: Экспортные возможности края. – М., 1926. – С. 35, 37, 44; Паллас П. С. Краткое физическое и топографическое описание Таврической области. – СПб., 1795. – С. 55, 59.

³ Художник и этнограф Вильгельм Кизеветтер (1811–1865) в Крыму / под. ред. Б. Каульбах, Э. Титмайер. – К., 2005. – С. 119; Шишкина О. П. Вказ. праця. – С. 251; Пурим М. Легенда о расстрелянном народе // Брега Тавриды. – 2007. – С. 259; Ачкинази И. В. Крымчаки: Историко-этнографический очерк. – Симферополь, 2000. – С. 147; Кокизов Ю. Д. Караимы. Краткий исторический очерк / Ю. Д. Кокизов. – СПб., 1898. – С. 23; Ливанов Ф. В. Чуфут-Кале // Ливанов Ф. В. Путеводитель по Крыму. – М., 1875. – С. 23; Домбровский Ф. Историко-статистический очерк г. Бахчисарая // Новороссийский календарь на 1849 год. – Одесса, 1848. – С. 394.

⁴ Желтухина О. А. Крымские татары в 19 – начале 20 вв.: Путеводитель по этнографическому отделу музея истории и культуры крымских татар БИКЗ. – Симферополь, 2003. – С. 22–23; Фонды КРУ БИКЗ, Бахчисарай. – КП 6677/Д 253; КП 6686/Д 262; КП 6687/Д 263; КП 3187/М 277; КП 3189/М 279; КП 3190/М 280; КП 6672/Д 248; КП 6690/Д 266; КП 6692/Д 268.

⁵ Боданинский А. А. Пословицы, поговорки и приметы крымских татар / А. А. Боданинский, Мартино, О. Мурасов // ИТУАК. – 1915. – Вып. 52. – С. 53; Крым / сост. Е. Н. Орловская. – М., 1911. – С. 39; Гермоген. Таврическая епархия: Записки. – Псков, 1887. – С. 101; Пейсах Е. И. К вопросу о старинной национальной одежде крымчаков // МАИЭТ. – Симферополь, 2002. – Вып. IX. – С. 592.

⁶ Осипов Д. О. Вказ. праця. – С. 24.

⁷ Лыганова Л. А. Чарухи – традиционная обувь греков Приазовья. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.azovgreeks.com/library.cfm?articleId=159>; Гермоген. Вказ. праця. – С. 101; Рославцева Л. И. Одежда крымских татар конца XVIII – начала XX вв.: Историко-этнографическое исследование. – М., 2000. – С. 25; Художник и этнограф Вильгельм Кизеветтер. – С. 55, 127.

⁸ Бухтоярова В. А. Детский костюм крымских татар по изобразительным источникам первой половины XIX в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии [Сб. ст.] / ред.-сост. А. И. Айбабин, В. Н. Зинько. – Симферополь. – Вып. XVII. – 2011. – С. 722; Радде Г. Крымские татары // Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь, 2005. – С. 398–399; Боданинский А. А. Вказ. праця. – С. 53; Рославцева Л. И. Вказ. праця. – С. 25; Зеленін Д. К. Термінологія лапотного дела // СМАЭ. – 1982. – С. 136; Народы России. Живописный альбом. – СПб., 1877. – С. 281.

⁹ Рославцева Л. И. Вказ. праця. – С. 28; Пейсах Е. И. Вказ. праця. – С. 592; Українська минувщина: Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна. – К., 1993. – С. 129.

¹⁰ Художник и этнограф Вильгельм Кизеветтер. – С. 55.

¹¹ Фонды КРУ БИКЗ, Н/В 10321, Инвентарная книга Бахчисарайского Дворца-музея. Записи 1920–30-х гг.,

№ 163–164, Арк. 22; Фонди Центрального музею Тавриди, Сімферополь. – КП 14034 / Етн 32; Пейсах Е. И. Вказ. праця. – С. 593; Раффе О.-Д.-М. Литографія. Караимская семья. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-011.jpg>

¹² Крым и крымские татары: Очерк / П. Дудоров. – М., 1911. – С. 10; Раффе О.-Д.-М. Литографія. 26 августа 1837 года. Крымские татарки из Байдара. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-016.jpg>

¹³ Сумароков П. И. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен: в 2 ч. – Симферополь, 2004. – Ч. 1. – С. 199; Рославцева Л. И. Вказ. праця. – С. 24, 26; Куфтин Б. А. Южнобережные татары Крыма // Крым. – М., 1925. – № 1. – С. 26; Боданинский У. А. Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму // Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь, 2005. – С. 63; Филоненко В. И. Крымские цыгане // Сквозь века / сост. Н. В. Николаенко. – Вып. 2. – Симферополь, 1996. – № 2. – С. 83. – (Народы Крыма).

¹⁴ Гермоген. Вказ. праця. – С. 101; Рославцева Л. И. Вказ. праця. – С. 40; Полканова А. Ю. Караимская красавица XIX – начала XX века // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 228. – С. 143; Крымчаки // Тюркские народы Крыма: Караимы, крымские татары, крымчаки / Рос. акад. наук, Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, Нац. акад. наук Украины, Ин-т востоковедения им. А. Е. Крымского, Крым. отд-ние; отв. ред.: С. Я. Козлов, Л. В. Чижова. – М., 2003. – С. 395; ГОСТ 17037–85. – Изделия швейные и трикотажные. Термины и определения. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vsegost.com/Catalog/12/12594.shtml>

¹⁵ Реби Д. И. Устное наследие крымчаков / Д. И. Реби, Б. М. Ачкинази, В. И. Багинская-Гурджи. – Симферополь, 2011. – С. 45; Фонди КРУ БІКЗ, Н/В 10321. – Арк. 21–22.

¹⁶ Фонди КРУ БІКЗ, Бахчисарай. – КП 304/КД 5; Фонди КРУ БІКЗ, Бахчисарай. – КП 1294/КД 115; Акчурина-Муфтиева Н. М. Декоративно-прикладное искусство крымских татар XV – первой половины XX вв. – Симферополь, 2008. – С. 351; Чепурина П. Я. Орнаментальное шитье Крыма // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен: в 2 ч. – Симферополь, 2004. – Ч. 1. – С. 697–698; Ачкинази И. В. Вказ. праця. – С. 154; Фонди КРУ БІКЗ, Н/В 10321. – Арк. 14–15; Рославцева Л. И. Вказ. праця. – С. 24; Домбровский Ф. Вказ. праця. – С. 394.

¹⁷ Ливанов Ф. В. Бахчисарай // Ливанов Ф. В. Путеводитель по Крыму. – М., 1875. – С. 40; Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793–1794 годах / Пер. с нем. // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. Ч. 1. Мусульмане: крымские татары, крымские цыгане. Симферополь, 2004. – С. 176; Паули Г.-Т. Х. Этнографическое описание народов России. – СПб., 1862. – С. 77; Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма // Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь, 2005. – С. 266–267; Пейсах Е. И. Вказ. праця. – С. 593; Фонди КРУ БІКЗ. – КП 3244/КД 216.

¹⁸ Паллас П. С. Вказ. праця. – С. 176; Зуев В. Ф. Выписка из путешественных записок Василья Зуева, касающихся до полуострова Крыма 1782 года // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. Ч. 1. Мусульмане: крымские татары, крымские цыгане. – Симферополь, 2004. – С. 170; Бейм С. Память о Чуфут-Кале. – Одесса, 1862. – С. 72.

¹⁹ Рославцева Л. И. Вказ. праця. – С. 24; Паули Г.-Т. Х. Вказ. праця. – С. 77.

²⁰ Шишкина О. П. Вказ. праця. – С. 251.

²¹ Гермоген. Вказ. праця. – С. 101; Ачкинази И. В. Вказ. праця. – С. 153.

²² Акчурина-Муфтиева Н. М. Терминологический словарь крымскотатарского декоративно-прикладного искусства. – Симферополь, 2007. – С. 119; Обзорение Южного берега Тавриды. В 1815 году. – Тула, 1822. – С. 40.

²³ Пейсах Е. И. Вказ. праця. – С. 592; Шишкина О. П. Вказ. праця. – С. 251. Паллас П.С. Вказ. праця. – С. 176; Крым / сост. Е. Н. Орловская. – С. 165; Два слова о караимах по поводу караимской комнаты г-жи Р. И. Исаакович / С.И. [Исакович] (авт.); Выставка Крымского горного клуба. – Одесса, 1893. – С. 9; Тимковский Д. Наша страна... Вказ. праця. – С. 235.

²⁴ Рославцева Л. И. Вказ. праця. – С. 27; Художник и этнограф Вильгельм Кизеветтер. – С. 63; Боданинский А. А. Вказ. праця. – С. 7, 49; Домбровский Ф. М. Очерк хозяйственного быта татар степной полосы Крыма // Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост.

М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь, 2005. – С. 167; Пейсах Е. И. Вказ. праця. – С. 592; Фонди КРУ БІКЗ. – КП 6685/КД 261.

²⁵ Сухарева О. А. История Среднеазиатского костюма. Самарканд 2-ая половина XIX – начало XX в. – М., 1982. – С. 11; Крым / сост. Е. Н. Орловская. – С. 165; Пейсах Е. И. Вказ. праця. – С. 597; Боданинский У. А. Вказ. праця. – С. 62.

²⁶ Гимбатова М. Б. Магические представления в поведенческой культуре ногайцев (XIX – начало XX вв.) // Лавровский сборник: Материалы Среднеазиатско-Кавказских исследований. Этнология, история, археология, культурология. 2006–2007 / отв. ред. Ю. Ю. Карпов, И. В. Стасевич. – СПб., 2007. – С. 149; Радде Г. Вказ. праця. – С. 398–399; Куфтин Б. А. Вказ. праця. – С. 26; Дубровский М. Н. Жилища крымских горных татар // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма. Ч. 1. Мусульмане: крымские татары, крымские цыгане. – Симферополь, 2004. – С. 425; Попов А. Н. Вторая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Бахчисарай и его окрестности / сост. А. Н. Попов. – Симферополь, 1888. – С. 60; Пурим М. Вказ. праця. – С. 261; Бесчинский, А. Я. Путеводитель по Крыму. 4-е изд., испр. и доп. – М, 1904. – С. 131; Дубинский А. Основы караимской религии / Крымские караимы: происхождение, этнокультура, история: Сб. – Симферополь, 2005. – С. 38; Березкин Ф. Еврей-караимы в Крыму // Северная пчела. – 29 июля. – 1852. – № 169. – С. 673; Филоненко В. И. «Аталар созы». Караимские пословицы и поговорки // ИТОИАЭ. – Т. 3 (60). – 1929. – С. 150; Ачкинази И. В. Знаковые элементы традиционной одежды крымчаков XIX – XX вв. // МАИЭТ. – Вып. IX. – С. 602; Полканова А. Ю. Вказ. праця. – С. 143.

²⁷ Качиони С. А. В дебрях Крыма. – Петроград, 1917. – С. 124; Ачкинази И. В. Вказ. праця. – С. 603.

²⁸ Лякуб П. Крымчаки // Крымчаки / сост. Д. И. Реби, В. М. Ломброзо. – Симферополь, 2001. – С. 23; Ачкинази И. В. Знаковые элементы ... – С. 603; Соболева О. Динаміка змін передвесільних звичаїв кримських татар у другій половині XX – на початку XXI століття // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 24. – К., 2008. – С. 115.

²⁹ Ливанов Ф. В. Бахчисарай. – С. 53; Крым и крымские татары ... – С. 23, 50; Гермоген. Вказ. праця. – С. 103.

В статье осуществлен анализ повседневной кожаной обуви низких форм (без голенищ) как части традиционного костюма крымских татар, цыган, крымских караимов и крымчаков, которая широко использовалась на территории Крымского полуострова в конце XVIII – начале XX вв. Рассмотрены основные типы, подтипы и варианты данного компонента костюма, формирующиеся с учетом конструктивных особенностей и функционального значения. Сформулированы выводы, отражающие главные аспекты использования данной обуви в традиционно-бытовой культуре указанных выше народов.

Ключевые слова: традиционный костюм, кожаная обувь, постолы, тапочки, туфли, башмаки, крымские татары, крымские цыгане, крымские караимы, крымчаки.

Casual leather footwear of low forms as a part of the traditional costume of the Crimean Tatars, Crimean Gypsies, Crimean Karaites and Krymchaks in the Crimean peninsula in the late XVIIIth – early XXth centuries was analyzed in the article. The main types, subtypes and variations of it's the components of costume were studied. The main stages of its development, design features and functional significance were analyzed. The aspects of its using were formulated in the conclusions.

Keywords: traditional costume, leather footwear, postols, slippers, shoes, boots, Crimean Tatars, Crimean Gypsies, Crimean Karaites, Krymchaks.